

ЗАГАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

УДК 311.3

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ СТАРОПРОМИСЛОВИХ РЕГІОНІВ

Беззубко Б.І.¹, Беззубко Л.В.²¹Донецький державний університет управління,
вул. Карпинського, 58, м. Маріуполь
okbuzzeb@mail.ru;²Донецький національний технічний університет,
пл. Шибанкова, 2, м. Красноармійськ
bezzubkol@mail.ru

Наведено характеристику основних проблем та особливостей розвитку старопромислових регіонів України. Уточнюється поняття старопромислового регіону. До основних проблем розвитку старопромислових регіонів віднесено: значне скорочення чисельності населення через низькі темпи народжуваності; високий рівень смертності населення; екологічні проблеми. *Ключові слова:* старопромислові регіони, демографічні проблеми, екологічні проблеми.

Проблемы развития старопромышленных регионов. Беззубко Б.И., Беззубко Л.В. Дана характеристика основных проблем и особенностей развития старопромышленных регионов Украины. Уточняется понятие старопромышленного региона. К основным проблемам развития старопромышленных регионов отнесено: значительное сокращение численности населения из-за низких темпов рождаемости, высокий уровень смертности населения, экологические проблемы. *Ключевые слова:* старопромышленные регионы, демографические проблемы, экологические проблемы.

The problems of old industrial regions. Bezzubko B., Bezzubko L. Describes the main problems and peculiarities of old industrial regions of Ukraine. Clarify the concept of old industrial region. The main problems of old industrial regions include: a significant reduction in population due to low birth rates, high mortality, environmental problems. *Keywords:* staropromyslovi regions, demographic problems, environmental problems.

ВСТУП

З урахуванням особливостей соціально-економічного розвитку можна

виділити території України, які розташовані у проблемних регіонах. До проблемних регіонів віднесено такі, у

розвитку яких виникає низка несприятливих обставин постійного або тимчасового характеру: занепад економіки, соціально-політичні й етнічні конфлікти, масштабні техногенні аварії або стихійні природні явища тощо [1]. Існує класифікація проблемних регіонів:

1) слаборозвинені (відсталі) регіони — території, що мають традиційно низький (порівняно з іншими регіонами країни) рівень економічного розвитку і життя населення;

2) депресивні регіони, які відрізняються від слаборозвинених тим, що вони, зазвичай, раніше були високорозвиненими, але в умовах науково-технічного прогресу почали відставати у своєму розвитку.

Депресивні регіони залежно від функцій і галузевої структури поділяються на старопромислові, аграрно-промислові, старі видобувні. До категорії старопромислових відносяться регіони, структура економіки яких формувалася у 19 столітті. У дослідженні Л.М. Кузьменко, М.О.Солдак зазначається, що термін «старопромисловий регіон» згадується у законодавчих актах України, але у жодному нормативному документі не вказано, які саме регіони України вважаються старопромисловими, не розкрито їх особливості, не надано характеристику та не в повному обсязі визначено проблеми їх розвитку [2]. На сьогодні, що зараз існують різні думки щодо віднесення регіонів до старопромислових.

Аналіз останніх досліджень. Серед науковців, які вивчали старопромислові регіони слід зазначити Л.М.Кузьменко, М.О.Солдак, О.В. Мартякову, В.І.Ляшенко та інших з

Інституту економіки промисловості НАН України.

Мета досліджень - характеристика основних проблем розвитку старопромислових регіонів.

Виклад основного матеріалу. Автори подають визначення старопромислового регіону (СПР) – «це промисловий регіон чи його частина (район, місто обласного, республіканського значення в Автономній Республіці Крим, окремі населенні пункти), з надмірною концентрацією підприємств важкої індустрії та складним екологічним станом». Деякі дослідники вважають, що в Україні до типово старопромислових регіонів відносяться Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Полтавська і Харківська області, загальна частка яких у ВВП країни перевищує 30%. На наш погляд, за узагальненими теоретичними підходами до визначення старопромислових регіонів і світовим досвідом в Україні, до старопромислових регіонів слід віднести Дніпропетровську, Донецьку, Запорізьку та Луганську області.

Авторський колектив під керівництвом Б. Мюллера виділяє три визначальні фактори розвитку старопромислових міст і регіонів:

- уразливість до змін у зовнішніх умовах (тобто монопрофільність економічної бази);

- здатність економіки адаптуватися до змін;

- здатність політико-адміністративної системи підтримати структурну адаптацію [3].

Серед економічних характеристик старопромислових регіонів слід назвати такі:

а) вплив зовнішніх факторів (економічні і технологічні шоки, зокрема, енергетична криза);

б) проблеми монопрофільної економічної структури, що виникають із завершенням життєвого циклу основного продукту (зниження конкурентноздатності продукції, низька інноваційна активність);

в) деформована структура промислового виробництва зі значною перевагою галузей важкої промисловості.

У результаті нових економічних умов, що викликали кризу ряду галузей, монопрофільні міста, градоформуюча база яких представлена вугледобувними та металургійними підприємствами, потрапили в особливо складну ситуацію.

г) застаріла транспортно-логістична інфраструктура, що не відповідає вимогам гнучкого виробництва;

д) закрыта ринкова структура, що виявляється у формуванні олігополітичних структур серед моногалузевих виробників, що підвищує бар'єри входу на ринок і знижує ефект агломерації для нових фірм; у відсутності гнучкості (нееластична пропозиція)

на ринках факторів виробництва, що знижує ефективність роботи підприємств;

е) функціональне блокування (взаємозалежність і вертикальна інтегрованість підприємств), що гальмує впровадження інноваційних технологій.

На наш погляд, саме населені пункти, які розташовані в старопромислових регіонах, є найбільш уразливими щодо накопичення потенційних загроз і небезпек. З огляду на існуючі теоретичні підходи до визначення старопромислових регіонів і світовий досвід в Україні, до старопромислових регіонів можна віднести Дніпропетровську, Донецьку, Запорізьку та Луганську області.

Вибір для дослідження СПР пов'язаний також з великим внеском, які ці регіони роблять в загальну економіку країни, значною вагою СПР по чисельності населення, території і т.п. (табл. 1). Усі СПР відносяться до областей з високим рівнем урбанізації. Загальна характеристика рівня урбанізації в старопромислових регіонах представлена у табл. 2. Слід зазначити, де рівень урбанізації в СПР особливо зріс з кінця 30-х років до 60 років ХХ століття.

Таблиця 1

Основна характеристика показників СПР у 2013 році (розраховано по [4])

Області СПР	Територія тис. км ²	Чисельність наявного населення на 1 січня 2014 р., тис. осіб	Кількість зайнятих економічною діяльністю, тис. осіб	Валовий регіональний продукт (у фактичних цінах), млн грн у 2012р.	Обсяг реалізованої промислової продукції, (товарів, послуг), млн грн
Україна	603,5	45426,2	20404,1	1459096	1354745,4
Дніпропетровська	31,9	3292,4	1531,0	147970	217656,4
Донецька	26,5	4343,9	1968,1	170775	220630,9
Запорізька	27,2	1775,8	821,9	54828	78490,0
Луганська	26,7	2239,5	1011,7	58767	72657,0
Загальна вага СПР в Україні, в %	18,6	25,6	26,1	29,6	43,5

Загальна характеристика рівня урбанізації у старопромислових регіонах (на 1 січня 2014 року) [5]

Старопромислові регіони	Загальна вага, у %		Кількість міст, всього	У т.ч. спеціального статусу, республіканського та обласного значення
	міського населення	сільського населення		
Дніпропетровська	83,5	16,42	20	13
Донецька	90,65	9,35	52	28
Запорізька	77,9	22,91	14	5
Луганська	86,86	13,14	37	14

Розглянемо основні особливості стану урбанізаційних процесів в СПР більш детально. Донецька область найбільш урбанізована область України (табл.3).

Таблиця 3

Зміна рівня урбанізації в Донецькій області [6; 7]

Показник	1939 р.	1959 р.	1983 р.	1989 р.	2010 р.	2013 р.
Рівень урбанізації, %	78	86	90	90	90,2	90,6

Станом на 1 січня 2014 р. до складу Донецької області входило 52 міста, у тому числі 28 – обласного значення, 18 районів, 131 селище міського типу та 1118 сільських населених пунктів, в яких проживали 4343,9 тис. осіб. Міське населення становило 3937,7 тис. осіб, сільське – 406,2 тис. осіб.

Дніпропетровська область є високоурбанізованою, а частка міського населення — значно вищою за середньоукраїнський показник (83,5% проти 68,5% станом на 1 січня 2012 р.). Упродовж 2002–2012 рр. кількість сільського населення зменшилася дещо більше, ніж міського. Переважна більшість населення області проживає в містах обласного значення — 74,3%, в сільській місцевості проживає 16,6% населення, в містах районного значення і селищах міського типу — 9,1% населення області. Така територіальна структура розміщення населення області є результатом історичного розвитку промисловості в регіоні. Рівень

урбанізації районів області є нерівномірним. Криворізький, Нікопольський, Павлоградський райони мають низький рівень урбанізації через виведення міста–районного центру зі складу району, оскільки ці міста мають статус обласного значення [8].

За територіально-адміністративним поділом Запорізька область має 20 районів, 14 міст, з них 5 міст обласного значення (Бердянськ, Енергодар, Запоріжжя, Мелітополь, Токмак), 23 селища міського типу, 918 сільських населених пунктів. Обласний центр – м. Запоріжжя з населенням 790 тис. жителів. Чисельність наявного населення області складає 1 млн. 846,9 тис. жителів. В містах проживає 75,6%, у сільській місцевості 24,4%. Рівень урбанізації області 77,9%. Понад 42% населення області мешкає в м. Запоріжжя [9].

В Луганській області також значно переважає міське населення, частка якого складає 86%, відповідно сільсь-

кого – 14%. Луганська область відноситься до густанаселених. Для неї характерна висока щільність населення, особливо у містах. Так у м. Сватове щільність населення становить 72595,51 осіб/км², є міста з щільністю більше 10 тис. осіб/км² – Щастя, Луутиніне. Найбільша густина населення спостерігається в Алчевській міській раді – 2420 осіб/км² та Северодонецькій – 2072,84 особи/км², найменша – в Ровеньківській – 246,24 осіб/км².

Старопромислові регіони відносяться до регіонів із найбільшою концентрацією населення. У Донецькій та Луганській областях проживало понад 15 % населення країни, а густина населення становила відповідно 176 і 91 осіб/км². Однак у населених пунктах СПР мало місце скорочення населення понад середній показник по Україні. Негативну динаміку чисельності населення СПР характеризують дані табл. 4.

У населених пунктах СПР спостерігається значне скорочення чисельності населення через низькі темпи народжуваності, високий рівень смертності населення (табл. 5).

Загальні коефіцієнти народжуваності, смертності та природного приросту (скорочення) населення у СПР у 2013 році (на 1000 наявного населення) [5]

Області СПР	Кількість народжених	Кількість померлих	Природний приріст (скорочення) населення
Україна	10,5	13,2	-2,7
Дніпропетровська	10,7	14,9	-4,2
Донецька	9,3	15,6	-6,3
Запорізька	9,7	13,9	-6,2
Луганська	9,2	15,6	-9,2

У старопромислових регіонах мешкає значна кількість пенсіонерів, це

Таблиця 4
Динаміка чисельності наявного населення в містах старопромислових регіонах (з чисельністю населення понад 100 тисяч осіб) (тис. осіб) [5; 6;10]

Міста СПР	1989 р.	2009 р.	2014 р.
Алчевськ	126	115	110
Горлівка	338	266	254
Дніпродзержинськ	282	245	241
Дніпропетровськ	1189	1018	993
Донецьк	1113	975	950
Запоріжжя	884	784	766
Краматорськ	198	169	163
Кривий Ріг	765	676	652
Лисичанськ	127	108	103
Луганськ	497	438	424
Макіївка	425	364	352
Маріуполь	519	472	459
Мелітополь	173	158	157
Нікополь	158	126	118
Павлоград	131	111	110
Северодонецьк	131	112	109
Слов'янськ	135	120	117

Таблиця 5

також свідчить про поступово старіння населення (табл. 6).

Таблиця 6
Кількість пенсіонерів за регіонами (с. 315)(на 1 січня 2014 року) [5]

Області СПР	Усього пенсіонерів	У розрахунку на 1000 осіб населення
Україна	13533308	299
Дніпропетровська	1012004	308
Донецька	1392403	321
Луганська	730291	327
Запорізька	549652	310

В «антирейтингу» [111] 28 міст світу, що найшвидше вмирають, лідирує м. Дніпропетровськ, населення якого за 35 років, за прогнозами, скоротиться на 16,78%. Крім того, у список увійшли й інші українські міста: Донецьк, Запоріжжя. Три українських міста - Дніпропетровськ, Донецьк та Запоріжжя - входять до п'ятірки лідерів зі скорочення населення у світі. Такий висновок зроблено аналітиками Business Insider за результатами останнього звіту ООН про стан міст (2012-2013 роки). У ньому враховуються не тільки економічні фактори, але й нематеріальні аспекти життя міст. Дніпропетровськ офіційно перестав бути містом-мільйонником восени 2011 року. (999,3 тисячі осіб населення). Населення Запоріжжя згідно з прогнозами ООН, у 2025 році складе 758 тисяч людей.

Слід зазначити, що демографічна ситуація у населених пунктах Донецької та Луганської областях значно погіршилася в наслідок військового конфлікту. За даними ООН, на кінець грудня 2014 р. в Україні налічувалося 610 тис. переселенців

. Спостерігається недостатній рівень конкурентоспроможності СПР по

показникам «освіта», «культура» і «охорона здоров'я». Кількість установ освіти, культури і охорони здоров'я не відповідає чисельності населення в СПР, спостерігається тенденція їх зменшення). Найнижче охоплення середньою освітою серед регіонів України спостерігалось у Донецькій області – 88%.

Надмірна концентрація промислового виробництва, транспортної інфраструктури та висока щільність населення створили величезне навантаження на біосферу старопромислових регіонів - найвищу в Україні та Європі. Концентрація промисловості у старопромислових регіонах привела до появи значних екологічних та соціальних проблем. Так, щільність викидів від стаціонарних джерел забруднення з розрахунку на квадратний кілометр території Донецької області складає 61,8 тон шкідливих речовин, а на душу населення - 352,7 кг, що відповідно в 8,4 і в 3,7 рази, перевищує середній рівень по країні.

Основний обсяг викидів шкідливих речовин (95%) є результатом роботи металургійної, енергетичної, вугільної промисловості. Забруднення повітряного середовища відбувається від високої концентрації ртуті в ґрунтах Донбасу, породах палаючих териконів вугільних шахт [149, с.8]. Населені пункти Донецької області займають перші місця в Україні по рівню забруднення (табл. 7).

Загальна характеристика викидів забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами за окремими населеними пунктами СПР представлена в табл.8.

Таблиця 7

Характеристика рівня забрудненості у Донецькій області у 2013 році [12]

Номер у зведеній таблиці міст України по рівню забруднення	Місто	Індекс забруднення атмосфери (ІЗА)	Рівень забруднення повітря
1	Маріуполь	16,5	дуже високий
3	Горлівка	14,3	дуже високий
6	Слов'янськ	13,9	високий
8	Макіївка	12,8	високий
9	Донецьк	12,8	високий
7	Краматорськ	10,8	високий
19	Дзержинськ	10,2	високий

Таблиця 8

Викиди забруднюючих речовин в атмосферне повітря стаціонарними джерелами забруднення за окремими населеними пунктами (тис. т) [12]

Області та міста	2011 р.	2012 р.	2013 р.
Дніпропетровська область, у тому числі:	792,1	933,1	950,4
м. Дніпродзержинськ	110,0	110,4	104,8
м. Зеленодольськ	124,7	116,4	115,5
м. Кривий Ріг	205,3	219,3	185,2
м. Нікополь	358,6	354,6	351,8
Донецька область, у тому числі:	1525,9	1514,8	1448,1
м. Донецьк	71,1	71,6	70,8
м. Горлівка	25,3	21,3	13,1
м. Макіївка	53,2	46,5	39,3
м. Єнакієве	82,3	77,3	75,2
м. Харцизьк	103,1	110,2	126,6
м. Дебальцеве	127,0	172,2	74,4
Запорізька область, у тому числі:	229,3	207,6	245,9
м. Запоріжжя	117,0	92,3	94,1
м. Енергодар	104,9	107,7	145,5
Луганська область, у тому числі:	472,0	447,6	442,0
м. Луганськ	142,6	130,5	119,5
м. Алчевськ	96,8	106,0	111,8

Таким чином, однією з обов'язкових задач стратегічного планування повинно стати розв'язання протиріч між задачами сталого функціонування території, розвитком та проблемами старопромислових регіонів.

Висновки. Старопромислові регіони України мають значні проблеми. Основним напрямком їх розвитку є структурна модернізація економіки, що включає комплексне інноваційне оновлення традиційного виробництва:

гірничо-металургійного, хімічного виробництва; створення виробництва із видобутку, комплексної переробки та утилізації шахтного метану, освоєння альтернативних джерел енергії; зменшення структурні деформації промисловості, розвиток галузей, діяльність яких безпосередньо пов'язана із задоволенням потреб населення, поліпшення соціальної сфери (будівництво, сфера послуг, туризм, рекреація, освіта, охорони здоров'я тощо).

Література

1. Регіональна економіка: Підручник для студентів, аспірантів, викладачів ВНЗ. Затверджено МОН / Качан С.П. — К., 2011. — 670 с., — С.
2. Кузьменко Л.М. М.О. Солдак М.О. Старопромислові регіони України: інституціональні особливості розвитку. Режим доступу iris.nbuv.gov.ua/.../cgiiirbis_64.exe?..
3. Muller B. Rise and Decline of Industry in Central and Eastern Europe / B. Muller, M. Finka, G. Lintz, 2004. — 247 p.
4. Статистичний збірник «Регіони України», 2014. — С.18-19.
5. Статистичний щорічник України за 2013 рік. — К.: Державна служба статистики України, 2014. — С. 2. — 534 с.
6. Головне управління статистики у Донецькій області [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.donetskstat.gov.ua/.
7. Статистичний щорічник Донецької області за 2013 рік. — Донецьк: Державна служба статистики України. Головне управління статистики у Донецькій області, 2014. — 467 с.
8. Профіль Дніпропетровської області: демографія, економіка, екологія, бюджет. Звіт підготовлено спільно Проектами міжнародної технічної допомоги.
9. Розбудова спроможності до економічно обґрунтованого планування розвитку областей і міст України» (Проект «Місцевий економічний розвиток міст України» (Проект МЕРМ). С. 14. — 76 с.
10. Соціально-економічний паспорт Донецької області. — Донецьк, 2011. — 47 с.
11. Дніпропетровськ, Донецьк та Запоріжжя очолили світовий рейтинг міст, що вимирають. Режим доступу: http://dt.ua/SOCIETY/dnipropetrovsk_donetsk_ta_zaporizhzhya_ocholili_svitoviy_reyting_mist_scho_vimirayut.htm
12. Дані Центральної геофізичної обсерваторії (ЦГО) Міністерства з надзвичайних ситуацій. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.cgo.kiev.ua/.